

जनता शिक्षण मंडळाचे

श्रीमती इंदिराबाई जी. कुलकर्णी कला, जे. बी. सावंत विज्ञान आणि
सौ. जानकीबाई धोंडो कुंटे वाणिज्य महाविद्यालय
कै. नानासाहेब कुंटे शैक्षणिक संकुल
अलिबाग-रायगड (महाराष्ट्र).

मुंबई विद्यापीठाशी कायमस्वरूपी संलग्न - नॅकद्वारा पुनर्मुल्यांकन 'ब' श्रेणी (तृतीय चक्र)

मुंबई विद्यापीठ, फुले-आंबेडकर अध्यासन आणि

जे. एस. एम. महाविद्यालय, अलिबाग-रायगड (महाराष्ट्र)

भाषा व सामाजिक शास्त्र विभाग व आय.क्यू.ए.सी. यांच्या संयुक्त विद्यमाने

'गुलामगिरी' ग्रंथ व सत्यशोधक समाजाच्या शतकोत्तर सुवर्ण महोत्सवी वर्षानिमित्त आयोजित
दोन दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र
(दि. १३ आणि १४ जानेवारी २०२३)

सत्यशोधकीय चळवळ आणि साहित्य

VII NC 2023 Proceedings

डॉ. अनिल क. पाटील

प्राचार्य

जे. एस. एम. महाविद्यालय, अलिबाग-रायगड (महाराष्ट्र)

ISBN 978-93-100-0078-8

Editorial Board

Principal Dr. Anil K. Patil
Chief Editor

Dr. Nilkanth Shere
Editor

Prof. Jayesh Mhatre
Co-Editor

Prof. Surabhi Wani
Member

Place of Publication

Janata Shikshan Mandal's Smt. Indirabai G. Kulkarni Arts College, J. B. Sawant Science College and Sau. Janakibai Dhondo Kunte Commerce College, Alibag-Raigad (M.S.)
Edition First, 2023, Pages: 115

Address

J. S. M. College, Behind SBI Bank, Maharshi Karve Road, Alibag,
Raigad, Maharashtra 402201.

Owner/©

Principal, J. S. M. College, Alibag.

Publisher and Editor take no responsibilities for the inaccurate, misleading data, opinion and statements appeared in the Research papers; articles published in this book.

All responsibilities of the contents rest upon the respective authors.

PRINTED BY

Janata Shikshan Mandal's

Smt. Indirabai G. Kulkarni Arts College, J. B. Sawant Science College and
Sau. Janakibai Dhondo Kunte Commerce College.

Behind SBI Bank, Maharshi Karve Road, Alibag- Raigad, Maharashtra, Pin-402201

E-mail: principal_jsm@rediffmail.com

Website: www.jsmalibag.edu

गुलामगिरी ग्रंथ व सत्यशोधक समाजाच्या शतकोत्तर सुवर्ण महोत्सवी चयांनिमित्त
चयांसत्र - शोधपुस्तिका

सत्यशोधकीय चळवळ आणि साहित्य

अनुक्रमणिका

क्र.	शीर्षक	लेखक	पृ. क्र.
१.	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या साहित्यातील लेखनशैली	डॉ. भाऊसाहेब नन्नवरे	९
२.	सत्यशोधक चळवळ आणि जातिअताचा प्रश्न	डॉ. आय. पी. कोकणे	१५
३.	'तृतीय रत्न' नाटकाचे स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून वाचन	कु. श्रेया पांचाळ	२२
४.	महात्मा जोतीबा फुले यांचे सार्वजनिक सत्य धर्म: धर्मचिंतनाचे सार	प्रा. सुप्रिया धुमाळ डॉ. प्रविण गायकवाड	२८
५.	महात्मा फुले यांचे वैचारिक चौकटीत आदिवासींची शंती आणि शेतकऱ्यांचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा. के. बी. चौगुले डॉ. सी. जे. देशमुख	३३
६.	महात्मा जोतीराव फुले यांच्या वैचारिक लेखनामागील संदर्भ: 'शेतकऱ्यांचा असूड'	प्रा. भरतकुमार भालेराव	३६
७.	सत्यशोधक समाज: भाऊराव पाटील आणि त्यांचे शैक्षणिक योगदान	प्रा. विजया ठाकूर	४१
८.	म. जोतीराव फुले व 'शेतकऱ्यांचा असूड'	डॉ. संजय चिताळकर	४६
९.	नारायण मधोजी लोखंडे यांची कामगार चळवळ	डॉ. बालाजी डिंगळे	५०
१०.	थार शिक्षण तत्वज्ञ - महात्मा ज्योतिबा फुले	डॉ. बन्सीलाल गाडीलोहार	५७
११.	सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्री शिक्षणविषयक विचार	डॉ. चंद्रशेखर भगत	६२
१२.	महात्मा फुले आणि सत्यशोधक समाज	श्रीमती सीमा भासले	६७
१३.	महात्मा जोतीराव फुले यांचे आर्थिक व शंतीविषयक विचार	डॉ. नितीन मुटकुळे	७१
१४.	म. फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. अनिल बागर	७५
१५.	महात्मा फुले यांच्या विचारांची सद्यकालीन उपयुक्तता	प्रा. महेश बिन्हाडे प्रा. पराग पाटील	८०
१६.	महात्मा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार	प्रा. ज्ञानेश्वर नामदेव खिलारी	८५
१७.	नारायण मधोजी लोखंडे यांची कामगार चळवळ	प्रा. हरेंद्र विनायक सोष्टे	८९
१८.	सत्यशोधक समाज चळवळ आणि सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान	प्रा. रिझवाना शानूर मूलाणी	९३
१९.	शिक्षा के क्षेत्र में महात्मा ज्योतिराव फुले का योगदान	प्रा. अस्मिता भगवान पाटील	९८
२०.	फुले जी के गुलामगिरी में ब्राह्मण वर्ग	महानंदा अमृत शिंदे	१०४

सहायक प्राध्यापक,
मराठी विभाग,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
गोवेली.

भारतातील शैक्षणिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक क्रांतीचे आद्य जनक महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे एक निष्ठावान सहकारी म्हणून कार्य करणारे भारतीय कामगार चळवळीचे जनक म्हणून नारायण मेघाजी लोखंडे यांना ओळखले जाते. मुंबईमधील गिरणीमध्ये काम करणाऱ्या दीनदलित स्त्री पुरुष कामगारांवर भांडवलदारी व्यवस्थेकडून जो अन्याय अत्याचार व शोषण होत होते त्यांना संरक्षण देऊन त्यांच्यावरील अन्याय दूर करण्याच्या लोककार्यात आपली उभी हयात वाहून घेणारे नारायण मेघाजी लोखंडे हे सत्यशोधकीय विचारधारेचे दृष्टे समाजधुरीण व्यक्तीत्व होते.

नारायण मेघाजी लोखंडे यांचा परिचय पाहत असताना त्यांचा जन्म ठाणे येथे १९४८ मध्ये झाला. याच ठिकाणी त्यांनी मॅट्रिक पर्यंतचे शिक्षण घेतले. यापुढील काळात ते आपल्या उदरनिर्वाहासाठी व वास्तव्याकरिता मुंबईतील भायखळा येथे स्थलांतरित झाले. मुंबईत आल्यावर नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी सर्वप्रथम रेल्वेत नोकरी स्वीकारली. त्यानंतर ते पोस्ट खात्यात नोकरीत रुजू झाले. तीही नोकरी त्यांनी सोडली आणि कालांतराने त्यांनी मांडवी भागातील एका गिरणीत कोठी कारकून (store keeper) म्हणून नोकरीत ते रुजू झाले. हीच नोकरी त्यांच्या आयुष्यात कलाटणी देणारी ठरली. याच ठिकाणी काम करताना त्यांना गिरणी कामगारांच्या प्रश्नांची, समस्यांची तीव्रपणे जाणीव झाली आणि त्यातून गिरणी कामगार चळवळीचा उदय झाला.

सुतीवस्त्र उद्योग हा भारतातील प्राचीन उद्योग असल्याचे दिसून येते. काळानुरूप त्याचे स्वरूप बदलत गेले ब्रिटिश कालखंडात या औद्योगिकीकरणाच्या काळात या उद्योगात परिवर्तन झाले. राष्ट्रीय औद्योगिक उत्पादनात १४ टक्के वाटा या उद्योगाचा आहे. ब्रिटिश कार्यकाळात भारतात व्यापारी करण्याच्या अनुषंगाने कलकत्ता येथे सन १८१८मध्ये फोर्ड ग्लोस्टर येथे भारतातील पहिल्या गिरणीची स्थापना झाली. पण पुढे व्यावसायिकरित्या ती अयशस्वी झाली. यानंतर कावसजी डाबर यांनी मुंबई प्रांतात 'स्पिनिंग अँड विव्हिंग कंपनी' या नावाची पहिली गिरणी ७ जुलै १८५४ रोजी सुरू केली. तत्पूर्वी सत्यशोधक विचाराचे विचारवंत डॉ. भाऊ दाजी लाड यांनी मुंबई प्रांतात कापड गिरणीचा व्यवसाय सुरू करण्याचा विचार सन १८५० मध्ये मांडला होता. यावरून सत्यशोधकीय विचारधारेची दूरदृष्टी व कल्पकता प्रतीत होताना दिसून येते. पुढे सन १८७५ पर्यंत भारतात विविध ठिकाणी गिरणीची संख्या पाहता मुंबईत ४१, कलकत्ता ५, मद्रास २, कानपूर ३ आणि हैदराबाद व इंदूर तसेच नागपूर येथे प्रत्येकी एक अशा एकूण ५३ गिरण्या चालू झालेल्या होत्या. मुंबई भागात गिरण्यांची ही संख्या दिवसेंदिवस वाढत चालली होती आणि त्याचबरोबर गिरणी कामगारांचे प्रश्नही वाढत चालले होते. त्यावेळी गिरणी कामगारांची अवस्था खूपच दयनीय होती. कामगारांना दिवस रात्र जनावरांसारखे राबावे लागत होते. त्यातूनही तुटपुंजा मोबदला मिळायचा आणि तांही अनियमितपणे मिळे. यात मजूर स्त्रिया आणि बालके यांची अवस्था पण भीषण होती.

अशा शोषणाच्या विरोधात जाण्याची हिंमतही कुणी दाखवीत नसे. अपुऱ्या सुविधा आणि अस्वच्छतेमुळे शसनाचे व अन्य अनेक आजार कामगारांना होत बऱ्याचदा गिरणीत अनेक अपघात होत पण त्याचा मोबदला किंवा नुकसान भरपाईसाठी कोणतीही तरतूद नव्हती. मालक शासन किंवा कोणताही कायदा कामगारांच्या लाभाचा नव्हता.

गिरणी कामगारांची ही दयनीय परिस्थिती दूर करून त्यांना शोषणातून मुक्त करून कायद्याचे संरक्षण मिळावे व सुविधा मिळाव्यात यासाठी नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी खूप प्रयत्न केले. महात्मा फुले हे त्यांचे प्रेरणास्थान. महात्मा फुले यांनी त्यांच्या संबंध हयातीत शूद्र अतिशूद्र व गोरगरीब समाजाला दास्य मुक्तीच्या शोषणमुक्तीच्या दिशेने नेले आहे. याचा प्रत्यय आपणास त्यांच्या कार्याने तसेच त्यांनी केलेल्या गुलामगिरी, शेतकऱ्यांचा आसूड, ब्राह्मणाचे कसब, आदी लेखनातून परखडपणे मांडलेल्या विचारातून दिसून येतोच. सत्यशोधक समाजाच्या कामाच्या निमित्ताने महात्मा फुले बऱ्याचदा मुंबईला येत. गिरणी कामगारांची ही स्थिती महात्मा फुले यांच्या निदर्शनास आलीच होती. सत्यशोधक चळवळीच्या माध्यमातून मुंबईतील गिरणी कामगारांच्या हक्क व संरक्षणासाठी काम सुरू झाले. या सर्वात पुढाकार घेणारे नारायण मेघाजी लोखंडे हे होते महात्मा फुले यांचे सत्यशोधक सहकारी श्री कृष्णराव भालेकर यांनी त्यांचे बंधू व अन्य सहकाऱ्यांच्या मदतीने जानेवारी १८७७ मध्ये 'दीनबंधू' हे पत्र सुरू केले. समाजातील अनेक प्रश्नांना वाचा फोडणारे आणि परखडपणे भाष्य करणाऱ्या दीनबंधू या पत्रकाची संपादक म्हणून धुरा नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी ९ मे १८८० रोजी स्वीकारली. कामगारांच्या कल्याणासाठी, हक्क न्यायासाठी दीनबंधू महत्त्वाची भूमिका बजावू लागले.

नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी गिरणी व्यवस्थेत काम केले असल्याने त्यांना या व्यवस्थेचा बारकाईने अभ्यास करता आला. दीनबंधू मधून या भांडवलदारी व्यवस्थेच्या विरोधात त्यांनी लिहायला सुरुवात केली. 'आमच्या इंग्रज सरकारचे राज्यात गिरण्यांचे मालकांची झोटीगशाही' या शीर्षकाखाली दीनबंधू मध्ये ११/०८/१८८५ च्या अंकात अग्रलेख लिहून त्यांनी ताशेरे ओढले. सरकारी यंत्रणा आणि भांडवलदार गिरणी मालक दोघे मिळून मजुरांवर अन्याय करतात. अशा आशयाने दीनबंधू १/४/१९९४ च्या अंकात 'इंग्रजी सरकारचे राज्यात मोगलाई' या शीर्षकाखाली अग्रलेख लिहिला. दीनबंधूच्या १८९५ मध्ये प्रसिद्ध केलेल्या अंकात लोखंडे यांनी गिरणीत काम करणाऱ्या स्त्रिया बालकामगार यांची तपशीलवार सांख्यिकी नोंद तसेच कामाचे तास त्याचे स्वरूप याची माहिती दिली होती. या आकडेवारीत गिरणीत काम करताना अपघातात मृत झालेले दुखापत झालेल्या कामगारांची ही नोंद ते करतात. याबरोबरच गिरणी मालकांच्या मनमानी कारभाराविरुद्ध गिरणीची तपासणी करण्यासाठी फॅक्टरी इन्स्पेक्टरची नियुक्ती करावी तसेच कामगारांना संरक्षण व सुविधा द्याव्यात, अशी मागणीही त्यांनी केली. दीनबंधू मधून आपल्या मागण्या मांडण्यापूर्वी कामगारांचे संघटन करून नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या नेतृत्वाखाली गिरणी कामगारांच्या प्रश्नावर अनेक निवेदने गिरणी मालक व ब्रिटिश अधिकारी यांना देण्यात आली होती. सुरुवातीला १८७५ मध्ये ब्रिटिश सरकारने चौकशीसाठी एक मंडळ नेमले होते. मात्र गिरणी मालकांनी खोटी कारणे देऊन चौकशी रेटून नेली होती. पुढे १८८१ ला गव्हर्नर जनरलच्या कायदे कौन्सिलने फॅक्टरी बिल मंजूर केले. परंतु मालक वर्गाच्या विरोधामुळे त्यातील अनेक तरतुदी सौम्य केल्या होत्या. यात लहान मुलांना कामावर घेण्याचे वय सात वर्षे केले. त्यावर युक्तिवाद करीत लोखंडे यांनी किमान वय सोळा वर्षे असावे, तसेच त्यांच्या शिक्षणाची व्यवस्था शासनाने करावी. शिवाय कामगारांना मिळणारे वेतन वाढवावे, अशा अनेक मागण्या केल्या.

१८८४ मध्ये लोखंडे यांनी अनेक कामगारांना एकत्र करून 'बॉम्बे मिल हॅन्ड्स असोसिएशन' ही देशातील पहिली कामगार संघटना सुरू केली. याचवेळी पूर्वीच्या कायद्यात सुधारणा करण्यासाठी तत्कालीन कलेक्टर डब्ल्यू बी मुलक यांच्या अध्यक्षतेखाली एक फॅक्टरी कमिशन नेमण्यात आले. या दरम्यान नारायण

मेघाजी लोखंडे यांच्या नेतृत्वाखाली अनेक मोठमोठ्या सभा घेऊन जनजागृतीचे कार्य सुरू झाले. तसेच आपल्या हक्क, कर्तव्य, न्यायाच्या दृष्टीने कामगार संघटित झाले, जागृत झाले. सरकारने नियुक्त केलेल्या इंडियन फॅक्टरी कमिशन समोर लोखंडे यांनी मोठ्या संख्येने कामगारांच्या सद्भावे निवेदन दिले. त्या निवेदनात प्रामुख्याने पुढील मागण्या होत्या.

- कामाचे तास कमी करणे.
- कामगारांना किमान एक साप्ताहिक सुट्टी देणे.
- अपघातग्रस्त कामगारांना नुकसान भरपाई व भर पगारी रजा देणे.
- कामगारांना वेळेवर पगार मिळावा.

या मागण्यांसह कामगार संघटनेचा जोर कायमच राहिला होता. कामगार संघटनेचा संघर्ष आणि शक्तीबळाचा विचार करता १० जून १८९० रोजी 'बॉम्बे मिल ओनर्स असोसिएशन'ने कामगारांना साप्ताहिक सुट्टी मंजूर केली. या निर्णयाने कामगारांना त्यांच्या मागण्यांना न्याय मिळाला होता. नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या या लढ्यासमोर सरकार व मिल मालकांना नमते घ्यावे लागले होते. हा लढा अभूतपूर्व होता. पुढे १८९१ मध्ये सरकारने कामगार हिताच्या दृष्टीने 'फॅक्टरी ऍक्ट' मंजूर केला. कामगारांच्या हितार्थ नव्याने तयार करण्यात आलेल्या कायद्यातील तरतुदीने मालक व मजूर यातील संघर्षाची दरी कमी केली.

सत्यशोधकीय विचारधारा आणि महात्मा फुले यांच्या प्रेरणा सामर्थ्याच्या प्रभावाने नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी गिरणी कामगार चळवळीत स्वतःला झोकून घेतले. कामगारांचे उत्तम संघटन करून कामगार लढ्याला यश मिळवून दिले. या कार्याने ते महात्मा फुले यांचे एक विश्वासू निकटवर्ती व कर्तृत्व संपन्न सत्यशोधक सहकारी बनले. त्यांनी उभारलेला हा कामगार लढा स्वातंत्र्यपूर्व काळातील एक अभूतपूर्व क्रांतीचा लढा होता. त्यांच्या या लढ्याला सहकार्य करणारे विश्राम लक्ष्मण कोरगावकर, कृष्णाराव अर्जुनजी केळुसकर यांसारखे अनेक सत्यशोधकीय विचारधारेचे सहकारी लढ्यात प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष सोबत होते. दिनबंधू या पत्रकाची भूमिका यामध्ये खूपच मौलिक आणि महत्त्वाची ठरली. या खेरीज त्यांनी केलेल्या लेखनात 'पंचदर्पण' १८७६, 'सत्यशोधक निबंधमाला अथवा हिंदू धर्माचे खरे ज्ञान' भाग-१ १८८६, 'सत्यशोधक निबंधमाला अथवा हिंदू धर्माचे खरे ज्ञान' भाग-२ १८८७ तसेच विविध विषयांवरील अग्रलेख यातून खूप मोठी वैचारिक क्रांती कामगार लढ्यास पोषक ठरली.

एकूणच नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी भारतीय कामगार चळवळीची मुहूर्तमेढ रोवली आणि ही चळवळ यशस्वीपणे उभी केली. नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी गोरगरीब गिरणी मजूर, देशातील शेतकरी वर्ग आणि इतर दीनदलित यांची अतिशय त्यागी वृत्तीने सेवा केली. हा भारतीय समाजासमोर हे खूप मोठा आदर्श मानावा लागेल.

संदर्भ ग्रंथ :

- महात्मा फुले आणि परंपरा - प्रभाकर वैद्य, लोकवाङ्मय गृह.
- व्यक्ती आणि विचार - य.दि. फडके, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे.
- महात्मा फुले समग्र वाङ्मय - संपा. धनंजय कीर व सं.ग. मालशे, महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई.

